

Reviczky Gyula humor-filozófiája

Reviczky Gyula humorelméletéről több tanulmányban olvashatunk elemzést.¹ Ezek ismeretik tételeit, kimutatják forrásait és értékelik is. Néhány szempont azonban szükségessé teszi, hogy legalábbis bizonyos vonatkozásban újból megvizsgáljuk ezt a kérdést. Az előző tanulmányok ugyanis (elsősorban Szalay Károlyé és Komlós Aladáré) több, lényeges kérdésben ellentmondanak egymásnak. A most folyó kritikátörténeti kutatások is azt igénylik (s látni fogjuk, ez éppen Reviczky-nél nem kívülről erőltetett szempont), hogy alaposabban mint filozófiai rendszert vizsgáljuk ezt az esztétikai gondolat-anyagot. A hatásokat már részletekbe menően ismerjük; most a tétel-azonosság mellett a probléma-azonosság az izgalmasabb számunkra. S végül: e korban a humorfogalom önmagában nem, csak a tragikumfogalommal összevetve vizsgálható helyesen.

A múlt század hatvanas éveivel kezdődő új korszaknak melyik kritikai irányzatához kapcsolódik Reviczky problematikája?

I. Minden hatás és vonzalom ellenére nem Arany követője. Reviczky elméletének forrását nem találhatjuk meg Arany esztétikájában. A humor problémakörében sok egyezés van kettejük között, ez azonban kettejük közös, harmadik forrásának azonosságát mutatja csak, s éppen gyenge pontja Arany esztétikájának. Arany kritikai munkásságának jellegét ugyanis valódi kritikai, műközpontú, valóban esztétikai jellege adja meg. Ahol ettől eltér (így a humor-nál a társadalom problémáinak pszichológiai megközelítésében) ott órá hatottak, ott nem ő a forrás. A humor és népiség összekapcsolásában azonban igen.² Noha ennek is vannak német megfelelői.³

A humor körüli vizsgálódásokban az adott korszakban Arany László fogalmazza meg a legradikálisabb véleményt. Pontosabban a komikum területén ő a szatírának adja az első-séget, annak realista, társadalombíráló jellege miatt. Ily módon a humor és a szatíra rangsorolásának kérdése „pártokba” különítő erejű, fontos kérdés. Az ellenvélemény a Jean Paul-követőké: a szatíra elmarasztalása azért, mert nem enyhíti a rútat s a szenvedélyt. A 70-es években mennyiségi alapon hatalmat képviselő katedra-esztétáknál, Gregussnál, Névényél és Babicsnál csak megszelídített, bizonyos „nemes” változatai nyerne polgárjogot a művészetben. Baráth Ferenc teszi a legnagyobb engedményt, s ezért lesz a legjobb ezek közül az ő szatíra-felfogása: nyilván Arany hatására a szatírárt nemcsak beengedi a komikus körébe, hanem a humornak is elengedhetetlen részévé teszi. Reviczky-nél is találni ilyen megfogalmazásokat,⁴ de ez nála nem központi kérdés. Reviczky prózájának humoros és realista jellege és szatirikus részei, vonásai sem indokolhatják a kérdés általa adott elméleti megoldásának túl pozitív értékelését. A humor Reviczky-nél is elsőbbséget élvez, értékesebb megítélést nyer, mint a szatíra. A humor modernségének és „a jövő világnézete” megjelölésnek hangoztatása nem jelenti azt, hogy ezáltal a humor mint összetettebb, bonyolultabb fogalom, átvette volna a szatíra pozitív szerepét. A szatíráról szólva teljesen Greguss és Baráth, illetve német megfelelőik felfogásával egyezik nézete. Sajátos terminológiájában: a szatírához szükséges lelki-állapot, a világfájdalom alacsonyabb minősítést kap, mint a humor szemlélete.

¹ VAJTHÓ László: Reviczky Gyula. 1939.; KOMLÓS Aladár: R. Gy. 1955.; SZALAY Károly: Reviczky humorelmélete. It 1955. 163–177.

² Arany mint humorista (1874): „Arany a népnek, nem a szalónvirágnak Byron... Az ő »Harold«-ja nem a világlátott palotabirtokos úr, hanem a cigányszedett, vándorkomédiás »Istók«... És »Bolond Istók« — ha elkészül — a nép könyve lesz, amint Arany a nép költője.” (R. Gy. összegyűjtött művei. Bev. és kiad. PAKU Imre, 1944. 478. k. l.) „Arany János humoros világnézete... csaknem egész költészetén végigborong, s a költő egyéniségének egyik fő jellemvonása.” (i. m. 476. l.) „A Családi kör egyszerű, naiv népies humor...” (i. m. 477.)

³ Gustav Freytag esztétikai elvei a regényműfaj számára fogalmazzák meg a békés, nemzeti, optimista, humoros realizmus eszményét, egyfajta eszményítő „kisrealizmust”.

⁴ A humor pszichológiája (1874): „A humor a legérzelgősb s legáltalános szatíra.”

Ily módon teljességgel tarthatatlan az a felfogás, amely szerint Reviczky esztétikája Arany Jánosnak lenne folytatása, s magyar megfelelője Belinszkij és Csernisevskij törekvéseinek.⁵ A humor és realizmus kapcsolata Reviczky elméletében sokkal lazább, mint sokaknál másoknál e korban. E fogalmakat nemcsak Belinszkij és Reviczky kapcsolták össze, hanem csak nálunk Arany és köre is, éppen a német esztétikai irodalom realiztikus vonulatának, visszamenne egészen Jean Paulig, hatására. Sőt pl. a Reviczky-nél színvonal tekintetében sokkal lejjebb álló Baráth Ferenc sokkalta tudatosabban, explicite fogalmazza meg a realizmus igényét. Reviczky-nél a realizmus inkább mint világnézeti, életszemléleti ösztönös- és igazság-igény jelentkezik, s nem mint ennek megfelelő esztétikai kategória.

Reviczky humorfilozófiájának bizonyos előzményei Greguss Szépészetében⁶ lelhetők fel, nem annak hegelianus, hanem romantikus jellegzetességei közt. Ezek az elemek — két ilyen vonatkozásról van szó — Reviczky filozófiájának nem leglényegét adják, annak mintegy csak formai kivételései. Olyanok azonban, amelyek a 70-es évek humorelméleteiben is hangsúlyozottan szerepelnek. A humor és szatíra, illetve a humor és realizmus esztétikai címszó-párok után a humor és zseni, illetve a humor és vallás most már esztétikaiból a filozófiai szféra felé mutató fogalompárjainak viszonya lesz az összehasonlítás, illetve az elkülönítés szempontja.

A humornak a zseni fogalmával és a vallással való összekapcsolása is a humor romantikus jellegével függ össze.

A humor és a zseni elméletének kidolgozása Jean Paul esztétikájának fő érdeme. Ezt a két fogalmat már ő is összekapcsolja, mégis ez az összetartozás önála még nem kap olyan hangsúlyt, mint maguk az egyes jelenségek. Az elmélet egyszerűen így foglalható össze: A komolyság mindenkié, a humor csak keveseké, az magasabb világnézet. A humoristáknál az „én” játssza az első szerepet. A humorban, akár az igazi romantikában, a subjektivitást uralodik. Greguss mindezeket a nézeteket átveszi és hangsúlyozottabban juttatja érvényre. Gondolkodásában egyáltalán nem eredeti: ezt a Jean Paul-i problémát öltözteti a hegeli fogalomhármakba. Így kerül a humor is, a zseni is egy-egy jelenségsor csúcására, s lesz egyesülésük maga a művészet. Reviczky-nél ugyanez a szemlélet tér vissza: a humor minden művészet teljessége lesz,⁷ mint romantikus jelenség, s ugyanakkor: egyedül a zseni szemléletmódja. A humoros zseni Reviczky számára eszményként jelenik meg. Ez a tény jelentősen megkülönbözteti őt Baráth, Névy és Rádl humorelméletétől, sőt, ha az egész esztétikai-filozófiai gondolatanyagot vizsgáljuk, akkor már a 70-es évek Gregussától is. Ekkorra ugyanis a katedra-esztéták már kialakították új ember- és életeszményüket. A zseni problémája ugyan mindüket izgatja, s noha a Rendszeres széptan őrzi a korábbi humor-meghatározásokat, eszményükben mégis legfeljebb az Arany lírájában megszólaló halk humorba oldott fájdalom aurea mediocritas szemléletéig merészkednek. A humoros zseni elképzelése önmagában azonos a gregussi, illetve Jean Paul-i felfogással, a rendszerben azonban — látni fogjuk — sajátos értelmezést, színezetet kap.

A humornak a vallással való összekapcsolása is ilyen jellegzetességet mutat. A humorelméletek már Jean Paul óta összekapcsolódtak a vallásossággal. Poétikatorténétében Markwardt⁸ többször is hangsúlyozza e szemléletnek vallásos jellegét. Greguss és Reviczky ezt a motívumot úgy veszik át, hogy az náluk határozottan az egyháztól függetlenedett romantikus vallásosság színezetét ölti. A humoros zseni Gregussnál a romantika gondolatvilága szerint azonosul a művészetten keresztül az istenivel. Reviczky tovább megy. Önála maga Jézus lesz a világ humorának megtestesítője, vagyis ő a keresztény vallás fogalmait, egyes hagyomány-elemeit formálja át a maga szemléletére. A hetvenes évek katedra-esztétikája azonban más módon oldja meg a humor és vallás összekapcsolását. Nemcsak a teljesen lapos Babics, hanem Baráth és Névy humorfelfogása is végül a katolikus vallásosságához vezetett el. Greguss a hetvenes évekre e vonatkozásban is „szolidabb” lesz: a vallásos érzés ekkorra már a tragikumhoz kötődik nála, mint ahogyan egyébként is a humor vezető szerepét esztétikai rendszerben a tragikum veszi át.

Sem a humor és zseni, sem pedig a humor és vallás összekapcsolása Arany-nál nem lelhető fel, s ezek a mozzanatok jellemzőbbek Reviczkyre, mint tételszerűen meghirdetett demokratizmusára.

Reviczky tehát Gregusson keresztül Jean Paulhoz kapcsolódik, megjegyezve, hogy ő a katedra-esztétáktól eltérően magát Jean Paul s többi forrását is eredetiben tanulmányozta. S noha Jean Pauléra épül Arany humorelmélete is, esztétikája és kritikai gondolkodása egészében

⁵ Mint ahogy Szalay állítja.

⁶ A szépészet alapvonalai, 1847.

⁷ A művészetek humora, 1875: „A művészet hatalmát a költészet adja meg... A kifejezés és alakítás ennyiféle formáját csak a költészet bírja tartalékban s ezért csakis nála kereshetjük az érzelmeinket egészen betöltő, kacagó, mély humort. Egy művész sem használhat fel annyi pezsgő, hullámzó életet, mint a költő...” (PAKU 486. sk.) Ezek után minden művészeti ágat aszerint vizsgál és állítja fel hierarchiájukat, mennyire képes a humor kifejezésére.

⁸ Geschichte der deutschen Poetik. 1—4 Bd.

nem. Ő túlhaladja ezt a kört. Reviczky bennmarad, csak majd Schopenhauerrel és a pozitívizmussal színezi.

II. A sokféle definíció között, amit Reviczky a humorról ad, van egy, amely egyértelműen a Jean Paul-i gondolatkörhöz kapcsolja Reviczkyt. Eszerint „a humor a lábbal tiport eszményiség torzképe”.⁹ Ez esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy a két esztétika meghatározása megegyezik. A humorelmélet funkciója és genezise lepleződik le e szándékolatlan önjelmezésben. Ez a meghatározás azt is mutatja, hogy az esztétikai kérdésvetést filozófiai elemzéssel kell felcserélnünk. Van Reviczky gondolkodásmódjának egy igen érdekes sajátossága, s ez tudatossága. Egy percig sem hagy kétséget afelől, hogy a humorral kapcsolatban nemcsak világszemléleti értékű esztétikai fogalomról beszél, hanem valójában filozófál.

Reviczky tanulmányai többségükben és lényegüket tekintve nem esztétikai-kritikai cikkek, hanem kis esszék, elmefuttatások. Szerzőjük alkotáslélektani, hangulati kérdéseket tárgyal, a zseni természetrajzát vizsgálja fel, gondolkodás- és életszemléleti típusokat határoz meg, végeredményében mindig: elmékedéseket ad a boldogságról. Filozófus-esztéta ambíciói mélyen filozofikus írásokat eredményeztek.

E filozófiai funkciója egyáltalán nem leplezett. E humorfilozófia forrásai között „az emberiség mind leplezellemből táruul nyomora” az alapvető élmény. Nyomor és megvalósíthatatlan eszmények, s mindezek ellenére boldogság-igény: ez Jean Paul humorelméletének is az alapja. Reviczky humor-filozófiájában tehát nem Arany kritikai gondolkodását továbbvivő, demokratizmusával a többi fölé nőtt elméletet kell látnunk, a szocialista humorelmélet egyik előzményét,¹⁰ hanem sokkal inkább a polgári gondolkodásmód alakulásának egyik állomását. A filozófáló, a boldogságkereső esztétika egyik válfaja ez.

Ahogy Mezei József mondja: a kor irodalomesztétikájában magatartásformák egyeztetése folyik.¹¹ Reviczky humorfilozófiája indítékában s lényegi, filozófiai tartalmában egy hosszas, nálunk is 49 előtt kezdődött folyamat része. Problémájuk nem esztétikai kérdés: világnézeti kérdésekre keresnek választ az esztétika területén. A polgári társadalom, a modern, új típusú élet lélektani, morális problémái izgatják őket, az anyagiasság és a szellemi értékek ellentéte, a lehetőségek korlátozottsága. S Reviczkyt: az anyagi, illetve társadalmi ellentmondások.

Esztétikatörténetünknek ez a vonulata a liberális eszmények megvalósíthatatlanságának élménye alapján az eszmények formális megőrzésére dolgozta ki esztétikáját. A katedra-esztétika nem Aranyéhoz hasonlóan kritikai, adekváтан esztétikai, a mű külső és belső formai sajátosságait boncolgató szempontú, s nem is Gyulai morális elkötelezettségét követi, noha annak hatása alatt áll. A katedra-esztétika esztétikai kategóriák rakosgatásával egyéni belső harmóniát, szépen-élést lehetővé tevő szemléletet keres. Ily módon a tragikum és a humor kategóriái válnak számukra kulcs-fogalmakká, leginkább világnézeti értékűvé. A humorelméletek Jean Paul nyomdokán az igazságos, legbölcsebb, nyugodt szemlélődés magatartástípusát hirdették meg. Ez a hetvenes években elsősorban mennyiségi s nem pedig minőségi túlsúlyra miatt uralkodóvá vált szemléletmód úgy őrzi meg, úgy fejezi ki a diszharmóniát, az eszmények megvalósíthatatlanságának élményét, hogy egyúttal a boldogságnak is megteremtí a lehetőségét. Egyéni módon, izoláltan, minden fölé helyezkedéssel elérhető lehetőséget. A humorelmélettel párosuló tragikumelméletek e polgári közprémeg gondolkodásában a német réal-idealizmus vallásos szemléletének keretében a katolicizmus eszményeiben való föloldással valósítják meg a polgári-liberális eszmények átmentését. Mindkét esztétikai kategória ugyanazt a funkciót tölti be tehát.

A diszharmónia-élmény, a társadalom problematikussága élményének tudomásulvétele és megőrizve feloldása a tragikum és humor jegyében — ez ennek az esztétikai iránynak a fő jellegzetessége.

Reviczky humorelmélete ugyanezt a feladatot vállalja magára. És ezen a ponton lehet csak igaz egyszerre a két ellentmondó vélemény,¹² melyek szerint Reviczky elméletében semmi eredeti nincs, illetve hogy gyökeresen szakított elődeivel és kortársaival. Reviczky humorfelfogásának esztétikai tartalma és az őt izgató probléma általános formája valóban semmi eredetét nem tartalmaz. Ilyen szempontból a boldogságkereső esztétikák, a katedra-esztétika egyenes folytatása. A kérdés konkrétabb megfogalmazása azonban Rákosival rokonítja, válaszadása pedig szembeállítja mind a katedra-esztétikával, mind pedig Beöthyvel és Rákosival. Nem esztétikai szempontból, hanem filozófiai tartalmát illetően. Esztétikailag ugyanis nem ad újat.

Az, ami elméletében alapvetően új, nézeteinek ellentmondásosságán keresztül közelíthető meg.

⁹ A humor pszichológiája. (PAKU 469.)

¹⁰ Mint ahogy Szalay állítja.

¹¹ A Kiegyenlítődség irodalmi tendenciája és kora.

¹² Komlós Aladár és Szalay Lászlóé.

Reviczky boldogságkereső filozófiája is, elsősorban Gregusshoz és Baráthhoz hasonlóan, szemléletben leli meg a megoldást. A humorban, ami istenihez emelkedést, isteni látást és szeni képességet feltételez. Ez a két elem a tökéletes szemléletűs boldogsága. Ugyanakkor: az ember számára az isten szemével látni — ez a megoldás az eszményi magatartás lehetetlenségét is sejteti már. Csak nagyon kevesen — akárcsak Jean Paulnál — rendelkeznek az effajta látásmód képességével. A Jean Paul-i gondolat azonban megmerevedett. *Poszitivista, determinista* irányban változott. Reviczky-nél a humoros látás képessége a születéssel adott, egyéni akaratral nem fejleszthető ki,¹³ bármennyire úgy beszél is róla sokszor, mint követendő magatartásról, szemléletről, amelyhez föl kell emelkedni.

Reviczky tehát önellentmondásba kerül. Elmélete szándéka kudarcát is jelzi. E humor-filozófia végül is a humoros szemléletet nem tartja megvalósíthatónak, általánosíthatónak.

III. Reviczky egymástól élesen elhatárolt magatartás-, azaz inkább: szemléleti típusokat ír le. Számszerint négyet. Ezek jellege árulkodó, speciálisan Reviczkyre jellemző, a kor többi magyar humorelméletére nem. Megjegyzendő, hogy ezek a típusok így egymás mellett, egyszerre szembesítve egy tanulmányban sem találhatók meg. A különböző cikkek más-más megközelítésből más és más magatartás- és szemléleti módot írnak le, esetleg szembesítenek ellentettjükkal. Számunkra most nem fontos ennek a szemléletnek az időbeli módosulása. A problémakutatásnál a rendszer egésze jellemez inkább, akár ellentmondásosságában is, a sűrűsödési pontok egymás mellé vetítve.

A négy szemléleti, illetve magatartás-forma: optimista, pesszimista, nihilista és humoros. Ezek szembesítése Reviczky boldogság-filozófiájának gyökerére mutat rá. Optimista ugyanis egyes-egyedül a filiszter, a jóllakott háztulajdonos, a pénz nyárspolgár lehet. A másik három magatartás-forma ezzel szemben áll élesen. A fő típusok tehát, amelyek Reviczky számára számbajöhetőként jelentkeznek, az anyagilag kisémmizettek hangulati lehetőségei. A szélső pólust a humoros képviseli, mint olyan, amelyik az anyagi és társadalmi problémákon egyéni-leg, önmagára vonatkoztatva túlemelkedik, másokkal kapcsolatban pedig, attól függően, hogy az hatalmasság vagy szegény ember, megvető, illetve részvételi.

Jean Paulnál, nálunk Gregusznál és a katedra-esztétáknál a diszharmonikuság élménye, a világban meglévő ellentmondásosság tudata csak a pszichikai szférára vonatkozott, s legfeljebb a végtelennel szembesített véges alárendeltségében és tehetetlenségében emelkedett történelmi szintre. Ugyanaz az alapprobléma, a liberális eszmények megvalósíthatatlansága, most az anyagi kiszolgáltatottság tudatával válik konkrétabbá. Ez a kimondottan a *tulajdonviszonyok, a társadalmi helyzet szerint történő megkülönböztetés új szemléletmódot jelent*.

Ebben az új szemléletmódban az anyagi, a gazdasági mozzanat megjelenése¹⁴ a lélektani összetevőt is megváltoztatja. Mindkét összetevő jellege a *pozitívizmus hatását* mutatja. A pozitívizmussal rokon szemléletet jelentenek, mindkettő, a korábbi változatokhoz képest, modernebb jelenség.

Reviczky magatartás-típus-, illetve pszichológiai, lelkialkat-típus-leírásai nem általános szellemi jelenségek leírásai, hanem szándékukban reális típusok elemzései. Sokkalta konkrétabbak, világnézetileg is megfoghatóbbak, mint a társadalmi pszichológiára vonatkozó korábbi, elsősorban a *Revue des deux mondes* cikkeinek hatására, mondhatni, divatossá vált elme-futtatások. A hangulatok, lélekállapotok, amelyeket vizsgál, embertípusok és világnézetek tulajdonképpen. Anyagi helyzet által, illetve biológiailag determináltak. A társadalmi élet lassú alakulásával, az éretnyől és bűnről táplált nézetekkel függnek össze. Akárcsak verseiben és novelláiban, a modern társadalom, a modern városi élet lélektani jelenségei izgatják. Ennek megfelelően változnak meg nála az 50-es évek eleje óta világnézeti alkotó elemmé vált *lélektani, morális kategóriák*.

A bűnre következő büntetés, a *nemezis* érvényesítési módja ezt a modern, városi társadalom lélektani problémáira való érzékenységet mutatja: „A bűn magamagát sújtja következményeiben, minők: a szív elsisvárosodása, az öntudat gyötrelmei, képtelenség valamely örömtől tisztán, zavartalanul élvezetni.”¹⁵

A *szenvedély* Gyulai esztétikájában és erkölcsstanában fékezett, de nélkülözhetetlen hajtóerő, az ember belső nagyságának alapja. Baráthnál és Gregusznál megmarad pozitív, előrevívó

¹³ A humor pszichológiája. „Vajon a humor öntudatos legyen-e s megszerzhető, teremthető, mint Jean Paul állítja, vagy pedig Hume pártjára álljunk s mondjuk ki, hogy velünk kell születnie? Habozás nélkül az utóbbit írjuk alá. Természetünkben, vérünkben kell már lennie a humor csírájának, melyet az idő, tapasztalat, életkörülmények, világismeret stb. nagyra növelhetnek, tisztázhatnak, adván neki alapot, irányt, fenszert, míg a természetből szívben üres, lelketlen, köznapi, magasabb világnézetre nem képes ember semmiből nem fogja elővarázsolhatni.” (PAKU 473.)

¹⁴ „a gyakorlati optimizmus . . . csak a kiváltságoltak világnézete lehet. Mert bizony nagy többségben vagyunk mi, akiknek se pénzünk, se szép feleségünk, se jó egészségünk, se kellő kényelmünk nincs, vagy legalább is egyike-másika hiányzik a boldogság e föltételeinek.” Optimizmus, pesszimizmus. 1887. PAKU 567.

¹⁵ Humor és materializmus. 1876. PAKU 507.

erőnek, csak éppen a mindennapi tevékenység és a kisember méreteihez alkalmazkodik, annak lelkesedésévé, optimista munkakedvévé alakul át. Reviczky-nél erejét vesztí s negatív irányba csap át: a családás utáni indulat lesz.¹⁶

Az *ambíció* látszólag ellentétes irányban változik: Reviczky-nél megnő a jelentősége, tartalmilag azonban azonos a jelentésmódosulás: a szemlélődés, a passzivitás felé. Gyulainál, Madáchnál szükséges eleme az ember jellemének,¹⁷ ez az, ami előre visz. Kemény-nél természetesen erősen aggályos szemlélet kíséri ezt is. A katedra-esztéták szemében az ambíció már minden bűn forrásává válik. Reviczky-nél: nem forrása semmiféle tevékenységnek, csupán a zseni öntudata.¹⁸

Az, ami az új ebben a lélektani szemléletben, az a franciás pozitívizmus biológiai determinációja. A történelmi végzet, illetve biológiai determinizmus, tehát az elrendeltség korábban Kemény nézeteiben volt fő probléma, elsősorban az erdélyi filozófia hatására. A történelmi végzet azonban az egyén gondolkodásmódját, életfelfogását nem határozta meg, sőt, épp annak ellenére, csak sorsát. A biológiai determinizmus, a fiziológiai, alkati meghatározottság Kemény-nél a kálvinista predesztináció-tannal függött össze, s nem társadalmi élményben lelte magyarázatát, mint Reviczky-nél. Eredetében tehát másról van szó. A filozófiai, tételeszerű azonosság kétségtelen, ugyanakkor jellemző és szétválasztó erejű, hogy a Kemény-féle biológiai predesztináció a kálvinista mentalitáson belül feloldható! Jellemző példája ennek Szász Károly tragikum-tanulmánya.¹⁹ (Ismét látszik, mennyire ugyanazon problémáról van szó a tragikum és a humor esetében.) — Az elődökkel ellentétben Reviczky-nél az életszemlélet az, ami az alkaton keresztül meghatározott. A meghatározottság társadalmi helyzetből vagy biológiai öröklöttségből következik. Mindkét szempont egyértelműen pozitívista-naturalista jellegű.

Formállogikai szempontból természetesen kétségtelen ennek a felosztásnak az ellentmondáosság. Az optimista nyárspolgárt anyagi helyzete választja el a többitől, a humoristát, a humoros szemléletű embert, a humoros zsenit a születése. Végeredményében mindkét pólus születése pillanatában meghatározott — a különbség annyi, hogy külső, anyagi feltételeket kell örökölnie az egyiknek, szellemi képességeket, lángelmét a másiknak. Anyagi helyzet, társadalmi állások lélekállapottal, lelkiállattal szembeállítva. A társadalmi lezártság, meghatározottság vér szerinti meghatározottsággal szembeállítva.

Reviczky humor-filozófiájának, akárcsak az *Apai örökség* c. novellájának a problematikája minden erőfeszítés nélkül életrajzi mozzanatokból is értelmezhető. Ez nem csökkenti jelentőségét — ugyanarról van szó, mint Kierkegaardnál a Regina-élményről. Reviczky családi és anyagi helyzete ennek az elméletnek *szubjektív magyarázatát* adják.

A két szélső szemléleti forma tehát, noha legfelső síkon nem azonos elv szerint meghatározott, valójában mégis ugyanazon élmény kifejezője. A biológiai determináltság mélyebben társadalmi determináltság. Ebben haladja meg Reviczky a korábbi hazai determinisztikus nézeteket.

Biológiai, illetve társadalmi determinizmusa ellenére Reviczky mégis sokszor úgy fogalmaz, mintha válogatni lehetne az egyes szemléletek között. Ilyen szempontból tehát valóban következetlen ez a szemlélet. A nihilistát és a pesszimistát szintén alkati vonások választják el. Ugyanakkor azonban az optimista és pesszimista szemlélet alternatívaként jelentkeznek, a nihilista szemléletről pedig megfelekedezik. A *pozitívista kérdésfelvetést és válaszadást morális szempont keresztezi*. Az ellentmondás azonban megint csak felszíni, formállogikai szempontból való. Az említett két következetlenség, a gondolatrendszer repedései egy irányba mutatnak. Reviczky egész gondolat-, élményvilágára és művére jellemzőek, az alproblémával és a válasszal összhangban.

A nihilizmus (különben Reviczky erre is használja a pesszimizmus szót) lapos, új világnézet, a józan okosság, a realizmus világnézete. Rideg. Csak azt tartja értékesnek, ami saját érdekét mozdítja elő.

A pesszimizmus, vagyis a világbánat nem új jelenség. Olyan régi, mint az emberiség. Csalódás eredménye, a csalódott optimizmus reakciója: többet vártunk és többet kértünk a világtól, mint amennyit kellett volna. Reviczky fogalmi, terminus technikusai itt pontosan meg nem határozható értelműek, ellentmondásosak. Az optimizmus ebben az esetben feltehetően az eszményekben való naiv, ifjúkori hitet jelenti. A világbánatot elkülöníti a világfájdalomtól, de ez a fogalomtisztázás sem tökéletes. A világbánat számonkéri a világot szenvedéséért. Betegség s ugyanakkor indulat, de szenvedély nélkül való. Éppen ezért nem azonos a világ-

¹⁶ A tiszta szenvedéllyel a melankóliát állítja szembe, belátással csillapítja a zseni szenvedélyét. A szenvedés viharai utáni pillanatot emeli ki. PAKU 503. sk. — Szendvedély és világfájdalom 1876.

¹⁷ Ezt az értelmezést MIKÓ Imre gr. tanulmánya összegezi a Budapesti Szemlében.

¹⁸ Az ambícióról. 1877. „A szemlélet és akarat világának emez aránytalanságából (hogy amit az örület kéjes percében lát, nem érhető el — lásd ugyanezt Jean Paulnál. W. I.) erednek azok a melankolikus kétségek, azok a viharok, melyeket a szellemi fölény öntudata, az ambíció kelt a lélekben.” PAKU 517.

¹⁹ Akadémiai székfoglaló, 1871.

fájdalommal. Indulat szenvedély nélkül — ellentétben a szenvedély meghatározásával: csalódás utáni indulat.

Reviczkynek nem sikerül a humor filozófiáját alkotó fogalmakat teljességgel határozottá, pontossá, ellentmondásmentessé tenni. Rendszerének tendenciája azonban egyértelmű, pontosan meghatározható. Valóban tendenciáról van szó, egy élő és formálódó rendszer alapproblémájáról, amelyet szeretne, de nem tud minél mélyebben s véglegesebben megoldani. Ezért használja terminusait más és más értelemben a különböző tanulmányokban, és — lévén hogy nem olyan nagy számú tanulmányról van szó az egyes időpontokban — ezért nincs túl nagy jelentősége e szemléletváltozás egyes fázisait beszélni egymással.

Ilyen szempontból indokolatlannak tűnik az az állítás, hogy a 70-es években írott tanulmányokkal szemben a 80-as évekre háttérbe szorult Reviczky szemléletének demokratizmusa.²⁰ Ennek a megállapításnak az a legfontosabb érve, hogy a 80-as évekre Reviczky is a szegénység rútságának eszményítettebb bemutatását kívánta. Ez a tétel azonban nem cáfol semmiféle korábit, egyszerűen egy előbb meg nem vizsgált szempontra került sor. Ez az eszményítő jellegű optimizmus, nem esztétikai, hanem történelemfilozófiai vonatkozásban, a korábbiakban is megvolt Reviczkyben.²¹ S ha a nyomort és a szegényekkel azonosuló Jézust a korábbiakban többször emlegeti is, a demokratizmus csökkenése s a vallásosság csökkenése is, ha világnézeti változásként fognánk fel, egyszerre nemigen értelmezhetők. Valójában arról van szó, hogy Reviczky mindvégig ugyanabban a problémakörben mozog. Nem egy kiforrott, körülhatárolt szemlélet átforgatásáról kell tehát beszélnünk, mint inkább arról, hogy az egyes írásokban egyazon érzés- és problémakonglomerátum különböző mozzanatait, összefüggéseit ragadja meg. Alapvető kérdésfelvetése, a kor irodalomesztétikai irányzatai közt elfoglalt helye az idők során nem változik.

Humormeghatározásait nem adnak mást, mint amit minden Jean Paul-követő. A lehetségesnek tartott magartásformák közös jellemzőit, végső tanítását tekintve azonban Reviczky szemben áll kora más elméleteivel.

A 70-es évek esztétikájában, a katedra-esztétikában, e tanítás filozófiai, magartásformát, életszemléletet meghatározó tartalmát illetően a humor-fogalom nem önmagában kiemelt kategória. A humor-fogalom náluk a szenvedést igazoló, vallásos katartikus élményt adó tragikummal párosul. A humorelméletek az igazságos, legbölcsebb, nyugodt szemlélődés magartástípusát hirdetik meg, amely szemléletmód a diszharmóniát, az eszmények megvalósíthatatlanságának élményét úgy őrzi meg, úgy fejezi ki, hogy egyúttal a boldogságnak egyéni lehetőségét, izoláltságban megvalósítását, minden fölé helyezkedés segítségével elérhető lehetőséget teremti meg. A tragikumelméletek e polgári középrétegek gondolkodásában a német realizmus vallásos szemléletének keretében éppen a katolicizmus eszményeiben való föloldással valósítják meg a polgári-liberális eszmények átmentését. A Jean Paul szellemében fogalmazott humorelméletek természetesen csak szemlélődő magartást tanítanak. A katedra-esztétik humorelmélete ezért kapcsolódik össze, illetve nyer kiegészítést tragikumelmélettel. Esztétikából öltöztetett filozófiájuk a hit felé mutat. Vallásosságuk a társadalomba való beilleszkedés értelmét, az annak keretében végezhető értelmes munka hitét sugallja. Az ellentmondások tudatának megőrzését, tehát bizonyos mértékig realizmust tesz lehetővé a humor, s ugyanakkor az ellentmondások élményének szubjektív legyőzését, a tragikum pedig a katarzisz élménye révén objektíve kíván felülemelkedni az ellentmondásokon. E kettős szemléletben egy társadalmi réteg olyan elméletet keresett magának, amely a társadalomban elfoglalt helyén a lehetséges munkát társadalmilag értékesnek mutatja, amely értékes, értelmes, erkölcsös élet hitét adja.

Reviczky ezzel a szemlélettel fordul szembe.

Esztétikájából hiányzik a tragikum kategóriája, mindent a humorból vezet le. Humorelméletének iránya a vallásos, egyéni módon vallásos (buddhista stb.) elemek ellenére hitellenes. Elsősorban az egyháztól függetlenedett hit, sőt, kételkedésen alapuló hit. Elmélete a különállás tudata és vállalása, a kételkedés jogának védelme.²² Olykor magát a humort is kizárólag a kételkedéssel azonosítja.²³ Az ingadozások jogának védelmezése,²⁴ a boldogsággal szemben a félboldogság állapotának eszményítése, mint még elérhető,²⁵ szintén ugyanazt a szembenállást,

²⁰ Ld. KOMLÓS tanulmánya, 61.

²¹ „Az emberek roppant nyomora fogja az általános béke és testvériség korát előkészíteni . . .” Humor és materializmus. 1876. PAKU 516.

²² „Én csak kétkezem, de nem esem kétségbe. Semmit sem hiszek, semmit sem tagadok. A kételkedés álmyszerű, sejtelmes világa lelkesít.” Levelek egy leányhoz. 1875. PAKU 500.

²³ „az általános és örökös kételkedés, melyet humornak nevezünk.” Humor és materializmus, 1875. PAKU 509.

²⁴ A jellemről (1875).

²⁵ „A boldogság, mint a dicsőség, inkább sejtető, mint érezhető, s mire birtokába jutunk, sokszor már nem is óhajtjuk, vagy nincs rá szükségünk, s azért a boldogság egyedüli neme a félboldogság.” Levelek egy ényhoz. 1875. PAKU 498.

kívülállást mutatják. Az öröm és fájdalom nála nem kapcsolódik össze, Reviczky nem igazolja a szenvedést. Igaz, a szenvedés nála is boldogság forrása,²⁶ a *Jézus és a boldogság* buddhizmus szerint átértelmezett nyolc boldogsága között. Ezek az erények is azonban (arany középszer, öröm-fájdalom, alázatosság és szelidség, az igazság szomjúsága, irgalmasság, tisztalelkűség, békeesség, vértanúk boldogsága) noha egyeznek a katedra-esztéták erkölcsstanával, végső soron nem eredményeznek azzal azonosulást.

Egy erény hiányzik Reviczkytól: a munka programja. S van egy többlete: a tudatosan handzsongtatott „amoralitás”. A jellemtelenség eszményítése, a jellemtelenség programszerű meghirdetése, magasztalása szintén a kötelező életformák, a kötelező szemléletformák tagadása.²⁷

Az elméleti következetlenség így lényegi következetességgé válik, az amoralitás saját erkölcsének érvényesítésévé.

A nihilistával szemben ellenérzései vannak: önző, ezért esik ki a lehetséges magatartások köréből. Az utolsó, ebbe a témába vágó cikk már csak három magatartástípust említ. (A humorost, az optimistát és pesszimistát.) E három közül a cselekvőt, az optimistát mint erkölcs-telent veti el. A katedra-esztétákkal szemben, akik az aktív élet lehetőségét, értelmének igazolását keresték, Reviczky elmélete csak passzív, szemlélődő élet leírása.

Reviczky humorelmélete — természetszerűen — nem a munka programja, hanem a szemlélet. Humor-filozófiája a művész filozófiája. Lényege a különállás tudata és vállalása, a *filiszter-boldogság* el nem fogadása, a fennálló társadalommal való azonosulás megtagadása.

Látható, hogy ez a humorelmélet a romantikus humorelméletben, ez a művészelképzelés a romantikus művész-eszményben gyökerezik. Innen a rokonság Greguss 1847-es fejtegetéseivel.

Ugyanakkor ez a romantikusban gyökerező elmélet jelentős új vonásokat tartalmaz, a korábban tárgyalt pozitívista jellegzetességekkel párhuzamban.

Reviczky humorfilozófiájának végső megoldása ugyanis kettős.

A humor megfogalmazása és az ennek megfelelő művész-eszmény a különállással, a kételkedéssel, a fél-boldogsággal, a szemlélő magatartással a romantikával párhuzamos modernebb változat, a Reviczky lírájából kielemezhető szimbolista élményvilág filozófiai kivételése.²⁸ Az eszmény a humoros, goethei, shakespeare-i szemléletmód, a lángész objektív világa, amit csak nagyon kevesen élveznek.

Ez a humoros világszemlélet azonban Reviczky számára is — tartósan — elérhetetlen. Ezért fogalmazza meg újra és újra az eszményi, a legjobb szemléletmód elveit. Hol a humorost, hol a pesszimistát, ami nem is pesszimizmus, nem is optimizmus, hol a világbanatot. A humoros szemlélet mégis is, a zseni humor *ideáltípus* marad.

A humoron kívül tehát más szemléletet kell keresnie, a többség számára alkalmazható, megvalósítható szemléletet. A hétköznapi szemléletét. Ez a pesszimista látásmód a humoros életfelfogásnak a zseni tehetségével nem rendelkezők számára kidolgozott változata. Reviczky maga mindennek ellenére nem látja reménytelennek a világot, mégis, minthogy a vívmányokat, a haladást nem az optimizmusnak köszönheti, nem marad más hátra, mint hogy a pesszimista jelzót vállalja.²⁹

Az egyetlen becsületes és elérhető lehetőségként maradt magatartás és szemléletforma nagyon kevés határozott jegyet mutathat fel. Reviczky tagadja, hogy csak kín, kétségbeesés, nyavalya és nyomor, bűn és tudatlanság lenne az élet, állítja, hogy van haladás, ugyanakkor a legélesebben tiltakozik az ellen, mintha minden a legnagyobb rendben lenne.³⁰ Meghirdeti ő is az aurea mediocritas elvét,³¹ de ez csak a szemléletbeli szélsőségek elutasítására és az igények korlátozására vonatkozik, nem pedig a társadalomba való beilleszkedésre. A világbanat hangulata — hangsúlyozza — vezet el az igazsághoz, s az igazság, a társadalmi igazságosság az, ami világszemléletének szerves része. Megbocsátó szemlélete ezért nem válik hazuggá végső soron, a problémákkal szemben.

A romantikával szemben e humorfilozófia mindkét megoldásával modern irányban újult meg: a szélső pólusok közti csapongás helyébe inkább a szemlélődést állítva művész-eszményé-

²⁶ „Ó (Jézus) nem bölcsekedett, de tudta, hogy van öröm, amely fáj, és fájdalom, amely édes; tudta, hogy örömtől is lehet sírni, és hogy a fájdalom közé is mennyi üdv kerülhet.” Jézus és a boldogság. 1880. PAKU 531. — Ugyanez: „Szenvedés híján a boldogságot, boldogság híján a szenvedést nem ismerhetjük.” Levelek egy leányhoz. 1875. PAKU 498.

²⁷ A jellemről c. tanulmány (1875) ilyen értelemben teszi meg a jellemtelenséget eszménynek. „A jellemes ember nem ismeri a bánatot s ennek következtében a szánalmat sem, mert ő a rosszat is elvből cselekszi, és abban a hitben van, hogy jót mivel. A jellem: vaskalap . . .” PAKU 485.

²⁸ Ld. MEZEI József: A szimbolista élmény kialakulása.

²⁹ Optimizmus, pesszimizmus. 1887. PAKU 565.

³⁰ Az optimizmustól, azt a megelégedéssel azonosítva, többször is elhatárolja magát. Ld. még: Századunk pesszimizmusa 1884, Humor és materializmus 1876.

³¹ Humor és materializmus 1876. „(Jézus) boldognak nevezte azt, akinek kevés vágya van — azt, aki szelid és békeesség, azt, aki sír és szenved, és azt, aki vidám és tisztaszívú . . .” PAKU 511. Ezzel függ össze az ambíció fogalmának átértelmezése is.

ben, és azért, hogy másik megoldást is kidolgoz, hogy demokratikusabb, hogy az átlagember szempontját érvényesíti.

Reviczky a katedra-esztéták tragikum- és humor-elméleteinek problémafelvetését tette határozottabbá s mélyítette el. Rákosi tragikumelméletéhez hasonlóan a pozitívizmus álláspontjáról fogalmazva választ, mindkét irányzattal egyezve abban, hogy a kisember szempontját érvényesítette.³² Ily módon olyan humorfilozófiát fogalmazott meg, amely szembe fordult mind e két irányzattal, s abszolút ellenpontját adta Beöthy tragikumelméletének. A katedra-esztéták, Beöthy és Rákosi a dzsentri-polgári társadalom polgári társadalmi programját, filozófiáját és morálját fogalmazták meg. Beöthy a hatalomra került dzsentri réteget,³³ Reviczky azét a dzsentriét, aki kívülrekedt ezen a hatalmon. Szemlélete, természetesen, általánossá nem válhatott. Pozitív programot nem fogalmazott meg. Elmélete olyan, ami nem is általánosítható, csak mint művész kételkedésének világnézeti kivételése igazolható erkölcsileg. E humorfilozófia értéke nem önmagában, hanem ellenpont jellegében rejlik. Abban, hogy a folyamatosságot biztosító polgári, illetve dzsentri-polgári gondolkodásmóddal szemben ellenzéki szemléletet képviselve, az annak programjában található szépitő tendenciára hívta fel a figyelmet.

Wintermantel István

Egy radikális lap a polgári baloldalról

(A Láthatár — 1927)

„A Láthatár? Tényleg szimpatikus, azonban nagyon zavaros. . . . Én nem tudom, mi a fenét akarnak azzal a szabadsággal? A »polgári szabadságok« ideje rég elmúlt akkor, amikor a kapitalista fejlődés elérte az imperializmus fokát. . . .”³¹ — írja az anarchizmussal és marxizmussal ismerkedő fiatal József Attila Párizsból, haza nővérének.

A József Attila-i gondolatsornak az indulatos kifakadás ellenére ma is helytálló igazságtartalma engedi meg dolgozatunk ily aforisztikus intonációját. Egy a polgári ellenzéki irodalmi csoportok között számontartott,² egyébként figyelemre alig méltatott³ rövid életű irodalmi folyóirat bemutatására teszünk kísérletet az alábbiakban, mindenekelőtt attól a szándéktól indítva, hogy felhívjuk a figyelmet a magyar társadalmi-ideológiai fejlődés egy sajátos, anakronisztikusságában is tiszteletreméltó, alapvetően vitatható eszmei pozíciójában is haladó szellemi mozgalmára.

I.

„Új társadalmi és politikai orientáció. Szellemi és szociális mozgalmak ismertetése, különösen azoké, melyek a közkeletű doktrinákon túlnőttek. Világpolitikai beszámoló a kor nagy célkitűzéseiről, a hatalmak törekvéseiről, a népek testvériségéről, a demokratikus erők helyzetéről. Közéleti figyelő. A magyar irodalom új értékeinek bemutatása. Művelt és szabad szellemű közvélemény kialakításának előmozdítása.”⁴ — ezzel a programmal indult 1927-ben Rubin László „társadalmi, világpolitikai és irodalmi szemlé”-je, elsősorban Csécsy Imre, Kende Zsigmond, Németh Andor, Szász Zoltán és Székely Arthur anyagi és szellemi támogatásával.

Talán egyetlen folyóiratnál sem fejeződött ki oly nyíltsággal a haladó, két világháború közötti magyar kis- és középpolgárság, a polgári értelmiség keserű dilemmája, hamis alternatívák közötti útkeresése, az ellenforradalmi rendszer szellemi-erkölcsi és fizikai terrorja miatti lázadása, de ugyanakkor perspektívátlanlansága, s az ezt felismerő önjónikus attitűd,

³¹ Rákosival rokonítja az is, hogy a mulandóság (Rákosinál: a halál mint köztragikum) olyan problémaként jelentkezik, mint „az egyetlen, amire nincs vigasztalás a világon.” Tavaszí áramlatok, 1884. PAKU 544.

³² Ld. NÉMETH G. Béla tanulmányát Beöthy tragikumelméletéről.

³ József Attila levele József Jolánhoz 1927-ből. Közli: NÉMETH Andor: József Attila és kora. Csillag 1948. febr. 23.

⁴ A magyar irodalom története. VI. köt. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1966. 205–206.

⁵ Tudomásunk szerint csak egy kis tanulmány utal a folyóiratra József Attila kapcsán: M. PÁSZTOR József: József Attila és Rubin László kapcsolata. Tiszatáj 1966/315–318.

⁶ A Láthatár (továbbiakban: L.) első számának rektója.